

De laatste uren van keizer Julianus

(Ammianus Marcellinus *Res Gestae* 25. 2. 7–25. 3. 23)

Als aanvulling en illustratie bij het artikel van Teitler in het vorige nummer van *Hermeneus* (72. 3, 135–44) volgt hieronder een proeve van de vertaling van Ammianus waar ik al geruime tijd aan werk.¹ Het is een tijdrovende onderneming. Ammianus' *Res Gestae* beslaan in de Teubner-editie 580 bladzijden. Erger dan de omvang is de moeilijkheidsgraad van het proza. Er komt in Ammianus vrijwel geen zin voor die zich rechttoe rechtaan laat omzetten in modern Nederlands. Dat komt door zijn hoogst persoonlijke stijl, waarover Teitler het een en ander opmerkt (*Hermeneus* 72. 3, 135–6).

Een van de problemen is het streven van de schrijver om een maximale hoeveelheid informatie binnen één volzin te persen. Hij bereikt dit door een naar de maatstaven van het klassiek Latijn excessief gebruik van participium-constructies. Wanneer die volgens de schoolse methode allemaal met een bijzin worden weergegeven, ontstaan er monsterlijke volzinnen, waar de hedendaagse lezer al gauw de greep op zou verliezen.² Gelukkig kunnen de participia en bijzinnen gelezen worden als afzonderlijke informatie-eenheden. Ze beschrijven opeenvolgende handelingen en zouden in principe vervangen kunnen worden door korte zelfstandige zinnen, aan elkaar gekoppeld met bijwoorden om het onderlinge verband te verduidelijken. Ik geef een voorbeeld om dit te illustreren: (het Romeinse leger onder aanvoering van Julianus belegert een fort in de omgeving van de Perzische stad Ctesiphon, *RG* 24. 5. 8):

Iamque vineis et residuis omnibus quae poscebat obsidium paratis vigilia secunda praecipiti, cum nox casu tunc lunari splendore nitens his qui propugnaculis insistebant aperte cuncta monstraret, repente in unum pondus coacta multitudo patefactis subito portis erupit cohortemque necopinantem adorta nostrorum cecidit complures, inter quos etiam tribunus peremptus est periculum propulsare conatus.

Een schoolse vertaling van deze zin zou ongeveer zo luiden:

En toen de schutdaken en alle andere dingen die de belegering vereiste al in gereedheid gebracht waren, deden de inwoners (*multitudo*) aan het eind van (*praecipiti*) de tweede nachtwake, omdat de nacht, die toen toevallig helder verlicht was door het schijnsel van de maan, aan hen die op de bolwerken stonden alles duidelijk toonde, nadat zij hun strijdkrachten op één punt samengetrokken (*in unum pondus coacta*) en de poorten plotseling geopend hadden, een uitval en nadat zij een cohort van de onzen, dat daar niet op verdacht was, hadden aangevallen, doodden zij een aantal mannen, onder wie ook een officier omkwam, die een poging deed de gevaarlijke aanval af te slaan.

Voordat de lezer bij het hoofdwerkwoord *erupit* is aangekomen, heeft hij al drie ablativi absoluti (*vineis paratis*, *vigilia praecipiti*, *patefactis portis*) en twee participia coniuncta

(*nitens, coacta*) moeten verwerken plus twee relatieve bijzinnen en een temporeel/causale bijzin ingeleid door *cum*. En op het punt waar de zin zou kunnen worden afgesloten (achter *cecidit complures*) volgt dan nog een toegift in de vorm van een relatieve bijzin, die zelf ook weer een participium coniunctum bevat (*conatus*).

Zo geanalyseerd klinkt de volzin onmogelijk ingewikkeld. Maar als we de opeenvolgende participium-constructies als afzonderlijke informatie-eenheden opvatten, als stapelblokken waaruit het bouwwerk van de zin is opgetrokken,³ zijn de opeenvolgende handelingen niet moeilijk te volgen. Eerst brengen de belegeraars alles wat voor de belegering nodig is in gereedheid. Vervolgens verzamelen de belegerden midden in de nacht hun troepen voor een uitval. Onverhoeds openen zij de poorten en overrompelen een Romeins cohort. Zij doden een aantal Romeinen, onder wie een officier, die het gevaar probeert te keren. Ieder participium helpt de handeling vooruit. Heel opmerkelijk is temidden van al die participia de bijdrage van de centrale bijzin ingeleid door *cum*. Die geeft beschrijvende achtergrondinformatie en dient tevens als verklaring waarom de belegerden juist deze nacht gebruiken voor hun verrassingsaanval. Een beschrijving van een dergelijke reeks gebeurtenissen in hedendaags Nederlands zal uit een reeks hoofd- en bijzinnen moeten bestaan, waarbij de samenhang soms, lang niet altijd, geëxpliciteerd zal worden door voegwoorden en bijwoorden. De *cum*-zin uit het voorbeeld zou ik bijvoorbeeld zonder voeg- of bijwoord tussen gedachte-streepjes in het midden van de reeks plaatsen. Aan de hand van het onderstaande fragment kan de lezer zich een indruk vormen van deze werkwijze.

Het vertaalde fragment maakt deel uit van de beschrijving van de noodlottige veldtocht van Julianus tegen de Perzen in het jaar 363, waaraan Ammianus zelf als

Afb. 1. Julianus voor Ctesiphon. Miniatuur uit ms. tweede homilie van Gregorius van Nazianze. Datering: wellicht 9de eeuw. Bibliothèque Nationale Parijs (Cod. Paris. gr. 510) (naar J. Bidez, *La vie de l'Empéreur Julien*, afb. 17).

garde-officier heeft deelgenomen. Na een succesvolle beginfase, waarin de Romeinen erin slagen diep in Perzisch gebied door te dringen, volgt ter hoogte van de belangrijke stad Ctesiphon aan de Tigris de omslag (afb. 1). Julianus ziet af van een belegering van Ctesiphon en het leger krijgt in toenemende mate te maken met verrassingsaanvallen van de Perzische troepen. Doordat de vijand de tactiek van de verschroeiende aarde toepast, lijden de Romeinen acuut voedselgebrek. In die omstandigheden ziet Julianus zich genoodzaakt terug te gaan.

Dan verschijnt er een komeet. Ammianus gaat eerst in een digressie in op de komeet als natuurwetenschappelijk fenomeen, zoals hij dat vaker doet. Daarna stelt hij de voorspellende betekenis van de komeet aan de orde, waarvoor Etruskische experts geraadpleegd worden. De verschijning van de komeet is het laatste in een lange reeks van ongunstige voortekens, die Julianus stelselmatig heeft veronachtzaamd. Ammianus, die evenals Julianus stellig overtuigd is van de realiteitswaarde van voortekens – hij heeft zelfs een principiële beschouwing aan het onderwerp gewijd in het eerste hoofdstuk van boek 21 – constateert meermalen met verwondering en afkeuring hoe de keizer de waarschuwingen van de goden tegen zijn plannen naast zich neer legt. Het mislukken van de Perzische expeditie en de dood van de bewonderde keizer moeten voor Ammianus een kwellend probleem zijn geweest. Hoe is het te verklaren dat de goden het leven van deze zo begaafde en toegewijde keizer in een totale mislukking hebben laten eindigen? In 25. 3. 17 legt hij de keizer het onbevredigende antwoord in de mond ‘de mens wikt, maar de goden beschikken’.

Julianus (afb. 2) gedraagt zich in zijn laatste ogenblikken zoals hij dat tijdens de hele expeditie gedaan heeft, heroïsch en onbesuisd. Het is zijn impulsiviteit die hem doet vergeten een harnas aan te trekken voor hij zijn manschappen te hulp snelt, het is zijn persoonlijke moed waardoor hij zich in de gevaarlijkste situaties begeeft. Dat is enerzijds bewonderenswaardig, maar anderzijds beslist onverantwoord. Ammianus belicht beide kanten van Julianus’ optreden en laat het aan de lezer over de balans op te maken.

Wanneer Ammianus beschrijft hoe Julianus door een speer levensgevaarlijk gewond raakt, merkt hij als terloops op dat niemand weet door wie de speer geworpen was.⁴ Hier neemt Ammianus heel afstandelijk stelling in een discussie die al snel na

198

Afb. 2. Twee muntportretten van Julianus: één jeugdig portret en één als keizer met diadeem en filosofenbaard (naar: Bidez, afb. 8).

de dood van Julianus is ontbrand. Bij de redenaar Libanius, heiden en vurig bewonderaar van Julianus, vinden we, jaren later, voor het eerst de mededeling dat de speer geworpen was door een christen, die op deze manier de keizer wilde straffen voor zijn anti-christelijke politiek. In later tijd zijn er in christelijke kring legenden ontstaan over een heilige, in de ene versie Basilius, in de andere Mercurius geheten, die de taak op zich neemt de duivelse Julianus te doden en die taak ook volbrengt.⁵ Ammianus laat met zijn terloopse opmerking merken dat hij weet heeft van deze discussie, maar dat de waarheid zijns inziens niet meer valt te achterhalen.

De beschrijving van Julianus' stervensuur is duidelijk geïnspireerd door Plato's *Phaedo*. Net als Socrates treedt Julianus de dood moedig tegemoet, besteedt hij zijn laatste ogenblikken aan wijsgerige bespiegelingen over de ziel en roept hij zijn vrienden tot de orde als het verdriet hun te machtig wordt. Tegelijk bevatten de laatste woorden van de keizer een apologetische boodschap: hij heeft altijd een voorzichtige en vrede-lievende politiek gevoerd. Vermoedelijk wil Ammianus met deze woorden Julianus vrijpleiten van de beschuldiging dat hij roekeloos en provocerend is opgetreden tegen de Perzische koning en dat hij ten onrechte is afgeweken van het voorzichtige en defensieve beleid van zijn voorganger Constantius. In elk geval geeft deze gestileerde en geïdealiseerde beschrijving van Julianus' laatste ogenblikken op een indrukwekkende manier blijk van de grote bewondering die Ammianus voor Julianus heeft gehad.

Ammianus Marcellinus *Res Gestae* 25. 2. 7–3. 23

2. 7 Men liet dus onmiddellijk, nog voor het daglicht aanbrak, Etruskische leverschouwers komen. Gevraagd wat de verschijning van deze ongewone ster te betekenen had, antwoordden zij dat tot elke prijs moest worden vermeden op dat moment iets te ondernemen. Zij wezen erop dat in de boeken van Tarquitijs onder het hoofd 'goddelijke aangelegenheden' te lezen stond dat men nooit een gevecht of iets vergelijkbaars mocht beginnen wanneer er een komeet aan de hemel was gezien.

8 Toen hij ook deze waarschuwing, als zoveel andere, in de wind sloeg, smeekten de leverschouwers hem het vertrek tenminste een paar uur uit te stellen. Maar zelfs dit kregen zij niet gedaan, omdat de keizer zich met alle kennis van de voorspellingskunst die hij bezat bleef verzetten. Zo werd het kamp, toen het inmiddels geheel licht was geworden, opgebroken.

3. 1 Nadat wij hiervandaan weggegaan waren, gaven de Perzen, die vanwege hun talrijke nederlagen geregelde infanteriegevechten schuwden, er de voorkeur aan hinderlagen te leggen en trokken ongezien met ons mee. Aan weerszijden hielden zij vanaf de hoge heuvels de voorttrekkende troepen in het oog, zodat de soldaten, die hier een vermoeden van hadden, de hele dag door geen wal opwierpen en zich niet met een palissade beveiligden.

2 Terwijl er gezorgd werd voor een solide dekking op de flanken en het leger overeenkomstig de aard van het terrein weliswaar in carré formatie, maar niet dicht opeenvolgend, werd de keizer, die nog ongewapend vooruit gereden was om het gebied te verkennen, gemeld dat de achterhoede onverhoeds in de rug was aangevallen.

3 Hevig geschrokken van deze ernstige tegenslag, griste hij in de opschudding wel zijn schild mee, maar dacht niet aan zijn harnas. Hij snelde weg om de achterhoede te hulp te schieten, maar werd teruggeroepen door een ander verontrustend bericht: dat ook de voorhoede vanwaar hij was weggereden een soortgelijke aanval te verduren had.

4 Zonder acht te slaan op eigen gevaar haastte hij zich terug om dit te verhelpen, maar tegelijkertijd viel aan de andere kant een afdeling Parthische gepantserde ruiters het centrum van onze troepen aan. Toen de linkerflank onder de druk bezweek, liepen zij hen in een felle aanval onder de voet en terwijl de onzen de stank en het getrompetter van de olifanten maar ternauwernood konden verdragen, probeerden zij met lansen en de ene pijlenregen na de andere een beslissing te forceren.

5 Maar terwijl de keizer heen en weer vloog en opdook waar de strijd in de voorhoede het hevigst was, deden onze lichtbepapende troepen een snelle uitval. Zij joegen de Perzen op de vlucht en hakten in op de kniebogen en de ruggen van de olifanten.

6 Julianus, die er niet aan dacht zich in acht te nemen, gaf met triomfantelijk geheven armen luid en duidelijk te kennen dat zij in paniek uiteengevlucht waren. Om de strijd lust van de achtervolgers te prikkelen stortte hij zich onbevreesd in het gevecht. De gardesoldaten, die de paniek uiteengedreven had, riepen hem van links en rechts toe dat hij voor de massa vluchtenden moest uitwijken als voor een gammel gebouwd huis dat op instorten stond. Opeens schampte, niemand weet waarvandaan, een ruiterspeer de huid van zijn arm, drong door tussen zijn ribben en bleef steken in de onderste lob van zijn lever.

7 Toen hij probeerde de speer met de rechterhand uit de wond te rukken, merkte hij dat de pezen van zijn vingers werden doorgesneden door het scherpe, tweesnijdende ijzer. Hij viel voorover van zijn paard en werd door zijn metgezellen, die toegeschoten waren, ijlings teruggebracht naar het kamp, waar de artsen zich over hem ontfermden.

8 Al gauw, toen de pijn even wat minder werd, vermande hij zich. Met grote geestkracht vechtend tegen de dood vroeg hij om zijn wapens en zijn paard. Hij wilde door terug te keren in de strijd het zelfvertrouwen van zijn manschappen herstellen en laten zien dat hij, zonder aan zichzelf te denken, zich hevig zorgen maakte om hun welzijn. Hij legde zodoende dezelfde kracht aan de dag, zij het in heel andere omstandigheden, als de beroemde aanvoerder Epaminondas, die in de slag bij Mantinea dodelijk letsel opliep, maar, teruggekeerd uit het gevecht, alleen ongerust vroeg om zijn schild. Toen hij gezien had dat het onder handbereik lag, was hij met een glimlach om de lippen aan de gevolgen van zijn verwonding bezweken. Zijn leven gaf hij zonder vrees prijs, maar voor het verlies van zijn schild was hij doodsbang.

9 Bij Julianus waren de krachten niet toereikend voor wat hij wilde en hij raakte verzwakt door bloedverlies. Hij bleef staan waar hij stond en verloor de laatste hoop dat hij het er levend zou afbrengen toen hij, op zijn vraag naar de naam van de plaats waar hij gevallen was, te horen kreeg dat die ‘Phrygia’ heette. Hij had namelijk gehoord dat hij voorbestemd was daar te sterven.

10 Het is niet te geloven met hoeveel vuur de soldaten, toen de keizer naar zijn tent was teruggebracht, op de vijanden losstormden om hem te wreken, ziedend van woede en verbittering. Zij beuken met hun speren op hun schilden, vastbesloten te sterven als het lot het zo wilde. Al werd hun blik verduisterd door de dichte stofwolken, al verlamde de brandende middaghitte hun ledematen, toch stormden zij zonder zich te sparen op de zwaarden van hun tegenstanders af, alsof zij door het verlies van hun aanvoerder ontslagen waren van de eed van gehoorzaamheid.

11 Met verdubbelde strijdlust maakten de Perzen tegenover hen zich door de talloze pijlen die zij afschoten onzichtbaar voor hun tegenstanders. De langzaam voor de linies voortstappende olifanten met hun reusachtige lichamen en hun angstaanjagende helmbossen zaaiden paniek onder de paarden en de manschappen.

12 Zo klonk daar het geluid van wapens botsend op wapens en het gekerm van degenen die vielen. Van ver was het snuiven van de paarden te horen en het gekletter van ijzer op ijzer, totdat de invallende duisternis de partijen, uitgeput en verzadigd van bloedvergieten, scheidde.

13 Vijftig Perzische rijksgroten en satrapen zijn op die dag gesneuveld en krijgsvolk in menigte. Merena en Nohodares, de hoogste legeraanvoerders, zijn in de mensenmassa’s gedood. Laat nu de grootspraak van de ouden hoog opgeven van de twintig gevechten die Marcellus op ver uiteengelegen plaatsen geleverd heeft, laat haar ook spreken van Sicinius Dentatus, die geëerd is met een veelheid aan onderscheidingen, laat haar daarbij nog Sergius bewonderen, die naar zeggen drieëntwintig maal gewond geraakt is in allerlei gevechten, zijn laatste nakomeling Catilina heeft de luisterrijke roem van zijn heldendaden met onuitwisbare smet bevuild.

14 Deze heuglijke successen werden echter door een somber bericht overschaduwd. Toen zich dit alles namelijk na het vertrek van Julianus op alle fronten afspeelde, raakte de rechterflank van ons leger uitgeput en Anatolius, de toenmalige hofmaarschalk, kwam om het leven. De prefect Salutius raakte in levensgevaar, maar werd door zijn adjudant met moeite gered en wist te ontkomen. Hij verloor daarbij zijn privé secretaris Phosphorius, die toevallig bij hem was. Op de vlucht vonden enkele hovelingen en soldaten na veel gevaren dekking door een fort in de omgeving te bezetten. Pas twee dagen later slaagden zij erin zich bij de hoofdmacht aan te sluiten.

15 Terwijl dit zich zo afspeelde, sprak Julianus, liggend in zijn tent, tot degenen die terneergeslagen en bedroefd om hem heen stonden aldus: ‘Vrienden, nu is de tijd gekomen om uit het leven heen te gaan, juist op het goede moment, en ik verheug me

erop eerlijk aan de natuur het leven terug te geven dat zij aan mij heeft toevertrouwd en nu van mij terugverlangt. Ik doe dit niet verslagen en treurig, zoals sommige mensen zullen denken, maar omdat ik doordrongen ben van de juistheid van de opvatting, die alle filosofen delen, dat het geluk van de ziel dat van het lichaam verre te boven gaat en ik beseft dat men verheugd moet zijn veeleer dan bedroefd, wanneer een mindere staat voor een betere wordt ingeruild. Ik merk ook op dat de goden des hemels aan sommige uitzonderlijk vrome mensen de dood zelfs als de hoogste beloning hebben geschonken.

16 Ik weet echter heel goed dat mij dit geschenk is toevertrouwd op voorwaarde dat ik niet zou bezwijken voor ernstige moeilijkheden, dat ik nooit zou opgeven en nooit een knieval zou maken, omdat ik door ervaring weet dat pijn en verdriet zwakken aan zich onderwerpen, maar voor volhardende mensen het veld ruimen.

17 Ik heb geen spijt van wat ik heb gedaan, noch ook benauwt mij de herinnering aan een ernstige misdaad. Zowel toen ik in de schaduw en in afzondering verkeerde als na het aanvaarden van het keizerschap heb ik, naar ik meen, mijn ziel, waardoor ik mij aan de goden verwant weet en die uit de hemel in mij is neergedaald, onbevlekt bewaard. In het burgerlijk bestuur heb ik met gematigdheid gehandeld; oorlogen heb ik niet dan na zorgvuldig beraad aangedaan en afgeweerd, al is het zo dat de juistheid van onze beslissingen niet altijd gepaard gaat met het welslagen ervan, omdat de hogere machten de uitkomst van onze ondernemingen zelf bepalen.

18 In het beseft dat een rechtvaardige heerschappij zich het belang en het welzijn van de onderdanen ten doel stelt, heb ik, u weet het, altijd een voorkeur gehad voor een vredelievend beleid en uit mijn optreden alle willekeur uitgebannen, die de daden en de handelwijze van mensen corrumpeert. Blijmoedig neem ik nu afscheid van u, wetende dat ik onverzettelijk heb stand gehouden, waar mij Rome ook als een gebiedende moeder weloverwogen aan gevaren heeft blootgesteld, en dat ik er mijn stelregel van gemaakt heb nooit het hoofd te buigen voor de stormen van het lot.

19 Ik zal niet schromen openlijk te zeggen dat ik al lang geleden vernomen heb dat ik zou omkomen door het zwaard, omdat een betrouwbare voorspelling mij dat heeft aangezegd. Daarom betuig ik ook mijn eerbiedige dank aan de eeuwige godheid dat ik niet door een heimelijke aanslag, noch door een langdurige en pijnlijke ziekte of op de wijze van een ter dood veroordeelde heenga, maar dat ik in de bloei van mijn jaren en op het hoogtepunt van mijn roem dit eervolle afscheid van de wereld heb verdiend. Want een gelijke veroordeling treft de vreesachtige en de lafaard, de een omdat hij vraagt om de dood wanneer dat niet past, de ander omdat hij hem ontvlucht wanneer de tijd daar is.

20 Omdat de kracht uit mij wegvloeit, zal ik niet meer dan dit tot u kunnen zeggen. Over de keuze van de nieuwe keizer echter zwijg ik wijselijk, om niet door onvoorzich-

tigheid iemand buiten beschouwing te laten die het ambt waardig is, of de naam te noemen van iemand die ik geschikt acht en hem in levensgevaar te brengen, ingeval wellicht een ander de voorkeur zou krijgen. Maar als een achtbare zoon van onze staat bid ik dat na mij een goede heerser zal worden gevonden.'

21 Na deze in alle rust uitgesproken woorden verdeelde hij zijn bezittingen als door een laatste wilsbeschikking onder zijn vrienden. Hij vroeg naar Anatolius, de hofmaarschalk, en toen de prefect Salutius antwoordde dat hem het geluk was geschonken, begreep hij dat Anatolius gesneuveld was en jammerde hij, die zo onaangedaan had neergezien op zijn eigen lot, bitter om dat van zijn vriend.

22 Bij deze woorden weenden allen die aanwezig waren, maar hij wees hen met een gezag dat ook toen nog onaangetast was terecht, en zei dat het beneden hun waardigheid was te treuren om een vorst die de gunst genoot van de hemel en de sterren.

23 Toen zij door deze vermaning er het zwijgen toe deden, voerde hij zelf met de filosofen Maximus en Priscus een diepgaand gesprek over de goddelijke natuur van de ziel. Maar de wond in zijn opengereten zijde gaapte open en zijn opgezette aderen bemoeilijkten zijn ademhaling. Nadat hij een beker koud water gedronken had, waarom hij in het holst van de nacht had gevraagd, is hij vredig uit het leven heengegaan op de leeftijd van tweeëndertig jaar (afb. 3). Hij was geboren in Constantinopel, als jong kind al wees geworden door de dood van zijn vader Constantius, die na de dood van zijn broer Constantijn met vele anderen in de ongeregelde tussentijd tussen de troonopvolgers was omgekomen, en van zijn moeder Basilina, die geboren was uit een oud adellijk geslacht.

Afb. 3. Sarcofaag van Julianus(?), uit porfier. Museum Istanbul (naar Bidez, afb. 19).

Noten

¹ Eerder verscheen in dit tijdschrift mijn vertaling van Ammianus' eerste excurs over het dagelijks leven in Rome onder de titel *Scènes de la vie romaine* (jaargang 62, 1990, 179–86). Een grondige analyse van de sterfscène van Julianus kan de lezer vinden in het artikel van H.C. TEITLER, Julianus de Afvallige, Facta et ficta, *Hermeneus* 65. 3 (1993) 161–67.

² Illustratief voor het moderne streven naar hyperkorte zinnnetjes zijn de weer- en verkeersberichten voor de radio: 'In de namiddag, dan kan er in het Westen een spat regen vallen'; 'Op de A1 in de richting van Amsterdam, daar is het langzaam rijden en stilstaan.'

³ Ik dank de gelukkige term aan drs. W. R Emmelink, die werkt aan een dissertatie over de zinsbouw van Ammianus. Ik maak graag van de gelegenheid gebruik hem te danken voor zijn waardevolle opmerkingen en suggesties bij de vertaling van het onderstaande fragment.

⁴ *Incertum unde*, 25. 3. 6. Een klein voorbehoud moet hier gemaakt worden: de lezing van het belangrijkste handschrift is hier onduidelijk. Het handschrift zegt alleen *incertum*, 'onzeker'. De toevoeging *unde* 'waarvandaan' is heel plausibel (Ammianus gebruikt deze verbinding elders meermalen), maar het blijft een toevoeging van een moderne geleerde.

⁵ Voor de sterfscène van Julianus zie het in noot 1 geciteerde artikel van TEITLER.

Quintus van Smyrna, de val van Troje (Posthomerica), Boek I

Deel 2: Penthesileia's heldendaden

*S*trijd tussen Amazonen en Grieken

Uiterst verbaasd zien de Grieken het leger Trojanen van afstand
recht op zich aan komen snellen: op wilde dieren gelijkend
die in een bergachtig land een kudde schapen te lijf gaan;
en in hun midden de dochter van Ares, Penthesileia,
lijkende op een vlammend vuur, dat in dorre bosschages
grote vernieling veroorzaakt, gedreven door razende stormwind. 210
Ijlings drommen zij samen en de één zegt tegen de ander:
'Kijk, de Trojanen! Wie bracht hen samen, nu Hector gedood is?
Dachten wij niet dat zij ons niet meer zouden durven belagen?
Plotseling vallen ze aan, bezield door hevige strijd lust!
Iemand die zich in hun midden bevindt, spoort aan tot de oorlog –
't zou een god kunnen zijn, die grootse daden beraamd heeft.
't Zal ons niet deren! Ook óns hart zij heden krachtig vervuld van
geestdrift en vechtlust. Voorwaarts, ten strijde! Net als de Trojanen
strijden ook wij vandaag niet zonder de hulp van de goden!
Daarop hullen zij zich in hun glanzende rustings en stromen 220
zo, in die machtige wapens gekleed, uit de schepen naar voren.
Dadelijk raken de legers slaags. Als bloeddorstige dieren
storten de mannen zich op elkaar met hun prachtige wapens,
lansen en borstkurassen en sterke met rundleer beklede
schilden en stevige helmen. Het brons moordt zonder erbarmen;
't bloed van beide partijen kleurde de vlakte van Troje.
Penthesileia doodde Molíon alsmede Persínoos,
Eilissos en Antítheos en de stoutmoedige Lernos,
Hippalmos en Haimónides en de sterke Elasiippos.
Dan slaat Derínoë Laogonos dood en Klónië Menippos, 230
die vanuit Phýlake mee was gekomen met Protesiláos
om met de sterke Trojanen zich in de oorlog te meten.
Over zijn dood was Podarkes, de zoon van Íphiklos, razend,
want er was onder zijn vrienden niet één die hij hoger waardeerde.
Dadelijk trof zijn lans de godgelijke Klónië
diep in haar buik; het wapen doorboorde haar lichaam volledig,
zodat haar donkere bloed wegstroomde en het ingewand volgde.

Penthesileia, vertoornd door haar dood, verwondde Podarkes met haar ontzaglijke lans. Ze raakte de bundel van spieren hoog in de rechterarm, en doorkliefde de bloedrijke aders, zodat het zwarte bloed in dikke stromen bleef vloeien uit deze gapende wond. Snel trok hij zich terug uit de linie, kermend van hevige pijn die zijn levenskracht ondermijnde. Door zijn vertrek uit de strijd werd aan de Phylaken onzegbaar lijden veroorzaakt; en 't zou slechts korte tijd duren voordat hij, ondersteund door zijn vrienden, terzijde van 't slagveld de geest gaf. Toen trof Idómeneus' lange speer de mooie Bremousa vlakbij haar rechterborst en deed haar hartenklop stilstaan. En zij viel neer als een machtige es die hoog in de bergen door een groep krachtige mannen om wordt gehakt; als hij neerkomt hoort men een klaaglijk suizend geluid en een klap die luid nadreunt – zó was haar jammerklacht toen zij viel. Haar leden verloren iedere kracht en haar ziel ging op in de vloeiende luchtstroom. Daarop doodde Meríones Thermodossa en Euandre, die met een grote vaart door het dodelijk strijdgewoel snelden. De ene dreef hij zijn lans door het hart en de andere raakte hij in de onderbuik met zijn zwaard; en het leven verliet hen. Aias, de dappere zoon van Oileus, doodde Derínoë door met zijn puntige lans haar sleutelbeen te doorsteken. Tydeus' zoon overwon Alkíbië en Derimacheia: met zijn geduchte zwaard doorsneed hij de hals van hen tweeën éven boven de romp; zij vielen beiden terneer als jeugdige kalveren, afgeslacht door een krachtige kerel, die met een slag van zijn dubbele bijl hun nekspieren doorsnijdt – zó, het hoofd van de schouders gescheiden, stierven zij beiden onder de hand van Tydeus' zoon, in de vlakte van Troje. Boven hun lijken sloeg Sthénelos neer de sterke Labeiros; die was uit Sestos naar Troje gekomen, om daar met de Grieken oorlog te voeren; hij zou zijn vaderland niet meer terugzien. Hevig vertoornd om de dood van die man schoot Paris een pijl af, mikkend op Sthenelos' borst; maar ondanks zijn vurig verlangen raakte hij niet zijn doel. De pijl, van richting veranderd door de Godinnen van 't Lot, kwam terecht op een andere plaats en doodde terstond Euénor, de held met de koperen gordel, die uit Doulichion was gereisd voor de oorlog met Troje.

Heldendaden van Meges; beschrijving van Karië en de rots van Niobe

Hevig schokte zijn dood de zoon van de edele Phyleus.
 Snel als een leeuw die schapen te lijf gaat sprong hij naar voren;
 elk was geschokt door 't gevaar dat van deze man uitging. Als eersten
 stak hij Itúmeneus neer en Híppasos' zoon Agelaos,
 die uit Miléte waren gereisd voor de strijd met de Grieken; 280
 helden uit 't Karische leger, geleid door de edele Nastes
 en de gevierde Amphimachos, die over Mýcale heersten
 en over 't blanke gebergte van Latmos, de lange vallei van
 Branchos, Panormos' oevers en over het stroomgebied van de
 diepe Maiandros die, in 't schapenrijk Phrygië ontspringend,
 naar het Karische land, befaamd om zijn wijnbouw, meandert.
 In dit gevecht waren zij dus het eerste doelwit van Meges,
 die met zijn donkere lans vervolgens nog talloze mannen
 doodde. De moed in zijn borst werd vergroot door Pallas Athene,
 opdat hij aan de vijand de dag van de dood zou bereiden. 290
 Toen werd Dresaios gedood door de dappere held Polypoites,
 zoon van godin Neaira en van een schrandere vader,
 Theiodámas, die aan de voet van de Sípylos zich in
 liefde hadden verenigd. In dat besneeuwde gebergte
 vond de verstening van Niobe plaats, wier tranen nog altijd
 neerdruppen van een machtige rots, terwijl haar geweeklaag
 wordt weerkaatst – versterkt door de bruisende stroom van de Hermos –
 door het massief van de Sipylos, wegens zijn eeuwige nevels
 onder de herders gehaat. Die rots biedt een wondermooi schouwspel,
 omdat hij lijkt op een klagende vrouw die in smartelijk lijden 300
 zonder ophouden weent, ontelbare tranen vergietend.
 Zó inderdaad ziet de rots eruit, naar de indruk van wie haar
 vanuit de verte aanschouwt; maar als men haar dichter benadert
 blijkt wat er werkelijk staat: een rotsige top in 't gebergte,
 deel van de Sipylos. Toch is het Niobe, die door de goden
 streng is gestraft: zij weent versteend in een eeuwige droefheid.
 Bloedige slachting en smartelijk doodslot richtten de strijders
 in de gelederen aan. 't Vervaarlijke Krijgsrumoer golfde
 over het slagveld heen en weer, vergezeld door de barre
 Dood, die aan alles een eind maakt; en in hun nabijheid bevonden 310
 zich de Godinnen van 't Lot, die dood en ellende verspreiden.

Afb. 1. Achilles en Penthesileia. Bronsreliëf uit Olympia. Boven Penthesileia's helm staan de eerste drie letters van haar naam.

Datering: ca. 550 v.Chr. (Olympia Museum).

Afb. 2. Griek en Amazone in strijd. Roodfigurige kolonettenkrater toegeschreven aan de Napelsschilder. Datering: ca. 440 v.Chr. (Würzburg, Martin-von-Wagner Museum, collectie A. Kiseleff, K 1814).

208

Heldendaden van Penthesileia

Velen beten die dag in het stof, Trojanen en Grieken; hevig was het geschreeuw van de strijd. Want Penthesileia's razende kracht hield geen ogenblik halt. Zoals een leeuwin in 't hoge gebergte komt aansnellen door een rotsige kloof; zij werpt zich vooruit en, begerig naar bloed, overweldigt een kudde koeien; hun bloed verkwikt haar gemoed, – met dezelfde gevechtskracht stortte het meisje, uit Ares geboren, zich fel op de Grieken. Angst maakt zich meester van hen; zij geven schielijk terrein prijs. Zij echter zet hen na als een golf in een zwoegende zee, die snelle schepen met witte zeilen, gebold door de wind, volgt;

overall dreunt de rotsige kust door de kracht van het water
als, zover men kan schouwen, de onstuimige zee tegen 't land beukt –
zo achtervolgt zij de Grieken en scheurt hun linies aan flarden.

Dreigend roept zij hun toe in triomferende stemming:

'Honden, vandaag worden jullie gestraft voor het onrecht dat jullie
jegens Priamos hebben bedreven. Geen man zal ontsnappen;
niemand zal keren naar huis voor een vreugdevol weerzien met ouders,
zonen of vrouw. Jullie lijken zullen ten prooi vallen aan de
vogels en wilde dieren; geen grafheuvel zal hen bedekken.

33°

Waar zijn vandaag Diomedes, Achilles en Aias te vinden?

Worden zij niet door jullie de dapperste vechters geheten?

Maar mij durven zij niet in een eerlijke strijd te ontmoeten,
bang als ze zijn dat hun ziel naar de schimmen gezonden zal worden.'

Dadelijk stormt zij, toonbeeld van trots en verwoestende spierkracht,

af op het leger der Grieken. En talloze slachtoffers maakt zij,

sommigen met een vervaarlijke bijlslag, anderen door haar
suizende lans met zijn scherpe punt; haar vurige paard draagt
pijlenkoker en boog, meedogenloos wapen, voor als zij

tijdens de bloedige strijd de pijnverwekkende pijlen

34°

nodig zou hebben. Haar stonden snelle strijders terzijde,

broers en vrienden van Hector, die tijdens zijn leven bedreven

was in de strijd van man tegen man, de longen gevuld met

adem van Ares. Hun glanzend geschaafde eshouten lansen

deden de Grieken terneer vallen, dicht op elkaar, als een stapel

bladeren in de herfst; het regende doden. De aarde,

nat van het bloed en beladen met lijken, stootte een hevig

weeklagen uit; en paarden, geraakt door pijlen of lansen,

hinnikten voor de laatste maal en bliezen hun kracht uit.

Tussen de lijken lagen gewonden, die in hun doodsstrijd

35°

't stof met hun handen klauwden; Trojaanse paarden vertrapten,

jagend op vluchtende Grieken, de mannen als graan op de dorsvloer.

Vreugde bij de Trojanen om Penthesileia's successen

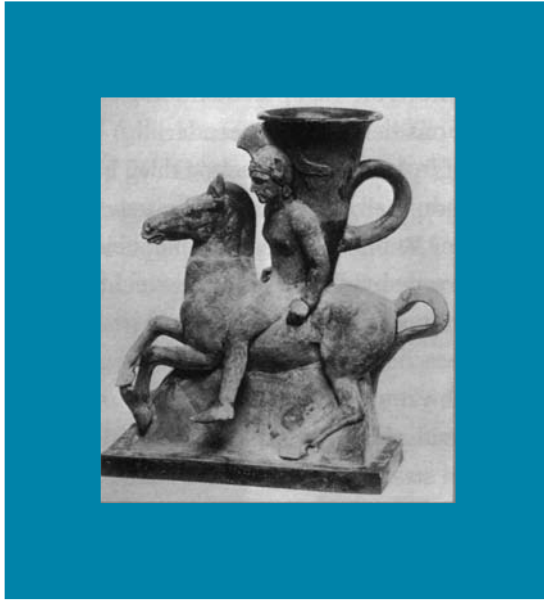
Eén der Trojanen ontstak in grote geestdrift en blijdschap

toen hij Penthesileia vooraan in de linies zag strijden,

lijkende op een zwarte orkaan die over de zee raast

als in de winter de zon zijn kracht met de Steenbok verenigt,

en hij riep uit, met een hoop die later ijdel zou blijken:

211

Maar voor het laatst oogst ze roem door vijand na vijand te doden. Zoals een kalf uit verlangen naar 't geurende gras van de lente zich met een sprong in een gaarde begeeft die glinstert van dauwnat, en daar, door niemand tegengehouden, in 't wilde weg rond rent, daarbij het jonge gewas van bloemen en planten vernielend door 't met zijn tanden te knakken of onder zijn poten te pletten, – zo vloog zij door de rangen der Grieken, de dochter van Ares, dodend wie zij maar kon en paniek bij anderen zaaiend.

400

HERMENEUS LXXII/IV

*De Trojaanse vrouwen wensen aan de strijd deel te nemen;
redevoeringen van Hippodameia en Theano*

Hogelijk werd dit oorlogswerk door de vrouwen bewonderd, die het uit Troje aanschouwden. Van hen werd Antimachos' dochter, Hippodameia, de vrouw van Tisíphonos die nimmer vlucht, door hevige strijd lust bezielde. Wilskrachtig, vol enthousiasme, voelt zij zich zeer vermetel en roept haar leeftijdgenoten op tot een deelname aan de tranenverwekkende oorlog: 'Laten ook wij, vriendinnen, ons hart met dapperheid vullen, net zoals onze mannen, die voor het vaderland vechten om onze kind'ren en ons te beschermen tegen de vijand, zonder een ogenblik rust. Ook wij zouden ons moeten mengen,

410

Afb. 3. Amazone te paard. Roodfigurige Attische rhyton van Sotades. Datering: ca. 450 v.Chr. (Boston, Museum of Fine Arts).

dapper van geest, in de strijd die immers voor ieder gelijk is.
Zó groot is niet het verschil tussen ons en de krachtige mannen;
ook in ons, vrouwen, huist moed die zich met de hunne kan meten.
Niet alleen ogen en knieën, ons hele wezen is eender;
't licht dat wij zien is hetzelfde, hetzelfde de lucht die wij happen,
eender het maal dat ons voedt. Welk voorrecht ontvingen de mannen
ánders dan wij van de goden? Wij hoeven de strijd niet te vrezen.
Zien jullie niet hoe die vrouw de mannen in 't tweegevecht aftroeft? 420
Toch heeft ze hier geen familie of vrienden en vecht ze
niet om haar eigen stad te beschermen, maar die van een gastvriend.
Maar dat belet haar niet zich van ganser harte te geven,
geen van de mannen te vrezen en onverschrokken te vechten.
Wij echter doen niet mee en staan in een poel van ellende:
de ene verloor een zoon of een man in de strijd die zich rondom
Troje voltrekt; een ander beweent de dood van haar vader;
weer een andere vrouw betreurt het verlies van een broer of
dierbare zwager; geen mens aan wie deze rampspoed voorbijgaat.
En bij dit alles voegt zich de vrees dat de dag naderbij komt 430
dat wij slavin zullen zijn. Mij dunkt, in zulke ellende
kunnen ook wij beter snel aan de oorlog meedoen. 't Is beter
daarin te sterven dan later, als Troje in brand staat en onze
mannen gesneuveld zijn, met onze gezinnen te worden
weggevoerd naar een ellendig bestaan als slavin in den vreemde.'
Door dit betoog zijn de vrouwen vervuld van laaiende geestdrift
voor de afschuwelijke oorlog; zij willen zo snel als ze kunnen
uit de burcht naar de vlakke, gewapend en wel, om hun stad en
't leger te hulp te schieten; de strijdlust straalt uit hun ogen.
Zoals wanneer, als de winter voorbij is, de bijen luid zoemend 440
wriemelen in hun korf en verlangen spoedig te zwermen
over de lenteweiden; zij willen geen tel langer blijven;
elk roept de ander op om de leidster naar buiten te volgen, –
zo, met een zelfde verbeterden bedrijvigheid, manen de vrouwen
zich en elkaar tot de strijd; zij werpen hun wol en hun mandjes
ver van zich weg en gaan op zoek naar grimmige wapens.
Buiten de stad zouden zij in de wrede strijd zijn gevallen,
met hun mannen en met de Amazonen-strijdsters tezamen,
als niet een vrouw, Theáno, bekend om haar heldere oordeel,
hen daarvan had weerhouden met deze schrandere woorden: 450

‘Waarom die haast naar het vreselijk krijgsgewoel? Waarom die vechtlust, ongelukkigen, die nog nooit over vechten gedácht hebt?

Onervaren zijn jullie, totaal onwetend. Wat jullie

nastreven kán immers niet! Jullie kunt je nooit met de Grieken meten in kracht en hetzelfde geldt voor de kennis der krijgskunst.

Ook Amazonen zijn sterker dan jullie: die worden van jonges af voorbereid op de bittere strijd, op de charges te paard en

al wat normaal aan de mannen behoort. Daarin ligt de oorzaak

van hun strijdlustig gedrag; zij doen in niets voor hen onder,

omdat die oefening moed aan hun hart en kracht aan hun leden

460

toegevoegd heeft. En zij worden geleid door een dochter van Ares,

naar men beweert; welke vrouw zou de strijd met háár durven aangaan?

Áls het al geen godin is, die ons te hulp is geschoten.

Alle mensen zijn eender in afkomst, maar niet in hun werk, dat

telkens voor ieder verschilt; men kan zich het beste bepalen

tot het soort bezigheid waarin men het meest is bedreven.

Laat de rumoerige oorlog dus op een veilige afstand

en leg je toe op weven en andere huislijke taken;

aan onze mannen de zorg om de oorlog ten einde te voeren.

Hopelijk is de dag niet ver dat wij de Acheeërs

470

zullen zien sneuvelen onder de groeiende kracht van ons leger.

Er is geen grond voor paniek: de vijand houdt de stad Troje

niet in een ijzeren greep en de nood is niet zó hoog gestegen

dat ook de vrouwen genoodzaakt zijn als soldaten te vechten.’

Met deze woorden wist ze, als oudere, alle Trojaanse

vrouwen te overtuigen; zij volgden de strijd uit de verte.

[Einde tweede aflevering]

*Deel 3, de vertaling van r. 477–830, volgt in *Hermeneus* 72, 5; deel 1 verscheen in *Hermeneus* 72, 3.

Niets is wat het lijkt

De dichter Eumolpus in de *Satyrica* van Petronius

214

De *Satyrica* van Petronius is en blijft een van de meest bizarre creaties die de Latijnse literatuur heeft voortgebracht. De *Satyrica* lijkt namelijk nergens op: roman, epos, satire, mime, Milesische novelle: van al deze genres lijkt Petronius bepaalde ingrediënten genomen en zijn eigen brouwsel gemaakt te hebben. Ook de hoofdfiguren zijn atypisch: geen helden, zoals we die uit bijvoorbeeld het epos en de Griekse roman kennen, maar schurken en schelmen. Van deze anti-helden is de aan lager wal geraakte dichter Eumolpus wel de meest doortrapte en sympathiekste. De oude poëet doet zijn intrede in het verhaal juist op het moment dat de driehoeksrelatie tussen Encolpius, Giton en Ascyltos, een van de centrale motieven van de *Satyrica*, zich in een crisis bevindt. Encolpius is verlaten door Giton, die gekozen heeft voor Ascyltos, en zint op wraak. Hij grijpt zijn zwaard en gaat op weg, maar wordt door een soldaat op komische wijze van zijn wapen beroofd. Ter vertroosting bezoekt hij een *pinacotheca* (schilderijengalerij), waar hij de werken van grote Griekse kunstenaars bekijkt. En terwijl Encolpius gegrepen wordt door de schilderijen, die niet toevallig allemaal problematische, homo-erotische relaties uit de wereld van de goden behandelen, **betrad een grijsaard met een doorploegd gelaat het museum, een man die van grootse dingen zwanger leek te gaan, maar weinig indrukwekkend van kledij was: het leed geen twijfel dat hij een literator was van het type, dat geen genade vindt bij de rijkelui.** (83. 7–8)

Nadat zijn uiterlijk in dit korte, maar veelzeggende citaat is geschetst, stelt Eumolpus zich onmiddellijk voor als dichter en om zijn talent te demonstreren slaat hij aan het dichten. De gedichten variëren in onderwerp en metrum: naast hexameters over de armoede van de dichters draagt Eumolpus iambische trimeters voor over de inname van Troje (*Troiae halosis*, 89), hendecasyllabi over de aantrekkingskracht van het exotische (93. 2), een elegisch distichon en hendecasyllabi over het haar (109. 9–10) en hexameters over de burgeroorlog (*Bellum civile*, 119–124). Al deze gedichten, met uitzondering van die over het haar, zijn serieus van toon en gespeend van enige vorm van humor of ironie. Hier belanden we bij een van de belangrijkste problemen van de interpretatie van de *Satyrica*: hoe vallen in toon serieuze gedichten te rijmen met het luchtige karakter van de roman? Zijn de gedichten van Eumolpus *Fremdkörper*, gedichten die Petronius reeds geschreven had en ‘kwijt’ moest? En liet hij ze voordragen door de enige professionele dichter die in de *Satyrica* rondloopt? Dit lijkt onwaarschijnlijk. Er is wel sprake van humor en luchtigheid, maar die blijkt niet uit de stijl en inhoud van het gedicht, maar veeleer uit de context, doordat er ironische contrasten te vinden zijn tussen de versregels en de *setting*.¹

Eumolpus over de armoede van de dichter

Bij het eerste gedicht van Eumolpus gaat het om een *priamel* (een gedicht waarin een reeks voorbeelden uitloopt op een generaliserende pointe). In dit gedicht beklagt hij zich over de armoede van de dichters:

- qui pelago credit, magno se faenore tollit;
 qui pugnas et castra petit, praecingitur auro;
 vilis adulator picto iacet ebrius ostro,
 et qui sollicitat nuptas, ad praemia peccat:*
 5 *sola pruinosis horret facundia pannis
 atque inopi lingua desertas invocat artes.*
 (83. 10)

- Wie geld in handelszaken steekt, die kan zijn buidel vullen,
 wie in de krijg 't geluk beproeft, steekt zich in gouden spullen,
 met vleierij verwerft men zich een plaats op purpren sponde,
 wie op getrouwde vrouwen jaagt, krijgt ook het lóón der zonde.
 5 Maar taalkunst bibbert in de kou, en kan gaan armoedzaaien,
 en roept met haveloze stem: 'de Kunst is naar de haaier'.

Na lezing van de introductie en dit gedicht zijn twee karakteristieken van Eumolpus duidelijk: allereerst koestert hij een wrok tegen de rijken en ten tweede spreidt hij een behoorlijke dosis ijdelheid ten toon. Zijn financiële armoede getuigt van creatieve rijkdom (*amor ingenii neminem umquam divitem fecit*, 83. 9: 'De liefde voor de kunst heeft niemand rijk gemaakt').

Handel levert grote winst op (r. 1), ook een militaire carrière brengt materiële voordelen (r. 2), vleierij en jacht op gehuwde vrouwen zijn uiterst lucratief (r. 3–4). Alleen de welsprekendheid siddert in koude lompen. In het gedichtje is sprake van een sterke contrastwerking. Welvaart is in overvloedige mate aanwezig voor de rijken; de armen hebben minder dan niets. Maar er is sprake van nog een tegenstelling: materieel mag het de rijken dan voor de wind gaan, in moreel opzicht kunnen ze een voorbeeld nemen aan de armen. Zij verwerven hun rijkdom via verderfelijke en abjecte methoden (*vilis adulator, ebrius, sollicitat, peccat*), terwijl de arme zich kan beroemen op eerbiedwaardige kwaliteiten (*facundia, artes*). Ook bij de beschrijving van Croton wordt er een verband gelegd tussen morele tekortkomingen en verwaarlozing van literaire activiteiten:

In deze stad zijn het niet de schone letteren, die in ere staan, de welsprekendheid heeft hier geen plaats, noch ook worden ouderwetse degelijkheid en een onberispelijke levenswandel met loftuitingen beloond. Het is hier aldus: alle mensen die u in deze

stad ziet, zijn in twee groepen te verdelen, namelijk in erfenisjagers en erfeniswild. (116. 6)

Toch moeten we ons niet al teveel door de woorden van Eumolpus laten misleiden: hij heeft het erg vaak over geld, rijkdom of armoede, zodat een obsessie voor geld en rijkdom tot de mogelijkheden behoort. Ook moet niet vergeten worden dat Eumolpus niet zo berooid is als hij zich voordoeft. Verderop in de *Satyrice* komt een figuur voor, Corax, die aangeduid wordt als de bediende van Eumolpus. Eumolpus is dus rijk genoeg om er een knecht op na te houden.

De zorgvuldig, langzaam opgebouwde façade van morele rechtschapenheid wordt vervolgens teniet gedaan door het vermeend autobiografische verhaal over de jongen in Pergamon. Op reis in Klein-Azië krijgt Eumolpus onderdak bij een familie te Pergamon, waar hij graag verblijft, mede omdat deze een buitengewoon aantrekkelijke zoon heeft. Eumolpus neemt de opvoeding van de jongen op zich '[op]dat geen verleider zich toegang tot het huis zou kunnen verschaffen' (85. 3). Door een reeks van cadeautjes die hij belooft, wanneer de jongeman net doet alsof hij slaapt, verleidt hij zijn pupil. Maar de laatste belofte, een Asturische hengst, kan hij niet inlossen. Het humoristische zit in de omdraaiing van de rollen: de jongen straft Eumolpus door op seksueel gebied meer te verlangen dan de oude dichter hem kan geven. En Eumolpus verdedigt zich tegen de avances met de woorden die de jongeling eerder tegen hem had gebruikt: 'Ga slapen, of ik zeg het tegen papa!' (87. 10).

Ook verderop in de *Satyrice* wijkt Eumolpus af van zijn hoogdravende principes. De verwerpelijke methoden om rijkdom te vergaren gebruikt hij zelf om de erfenisjagers te Croton een hak te zetten. Eumolpus' seksuele escapades met de dochter van Philomela, een notoire erfenisjaagster, spreken voor zich. Wanneer onze oude dichter zich dus keert tegen de hebzuchtige en genotzuchtige geest des tijds, klinkt dit uit zijn mond hypocriet en cynisch: als moralist heeft Eumolpus weinig recht van spreken.

Eumolpus over de inname van Troje

Niet alle ironische parallellen en contrasten zijn makkelijk te herkennen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de *Troiae halosis*, die Eumolpus ook in de pinacotheca voordraagt. De reactie van omstanders op Eumolpus' voordracht vormt een uitzondering:

Terwijl Eumolpus zo stond voor te dragen, begonnen lieden, die in de zuilengalerij wandelden, hem met stenen te bekogelen. Maar hij, gewend als hij was aan deze vorm van applaus, bedekte zijn hoofd en vluchtte de tempel uit. Ik was bang dat hij mij ook als 'dichter' zou aanroepen. Daarom ging ik de vluchteling achterna naar de kust. Zodra wij buiten het bereik van de projectielen waren, stopte ik, en zei: 'Zeg, wat moet dat met die ziekte van jou? Wij zijn pas twee uur bij elkaar, en in die tijd heb je vaker muzentaal dan mensentaal gebezigd. Geen wonder dat het volk je met

stenen achtervolgt! Ik ga zelf ook een voorraadge stenen inslaan om je telkens als je het weer op je heupen krijgt, met bebloede kop te laten afdruipeu. Hij trok een lang gezicht en zei: 'Mijn jongen, het is vandaag niet de eerste dag dat ik zo gezegend ben. Altijd wanneer ik in het theater optrad om iets voor te dragen, placht Jan Publiek me op zo'n ontvangst te onthalen. Maar ik wil nu niet ook nog met jou overhoop liggen: ik beloof dat ik me de hele verdere dag van deze spijze zal onthouden.' 'Goed dan', zei ik, 'als je voor vandaag de kolder afzweert, mag je bij mij komen dinereu.' (90. 1-6) Ook zijn er enkele minder opvallende, inhoudelijke parallellen en ironische contrasten met de voorafgaande passages te vinden.²

Ten eerste speelt in de *Troiae halosis* het bedrog van de Grieken, die door middel van het houten paard Troje binnendringen een centrale rol. Vlak daarvoor heeft Eumolpus in zijn verhaal over de jongeman te Pergamon hem een paard beloofd in ruil voor een seksueel avontuurtje, maar deze belofte niet ingelost. Overigens konden Romeinen de naam Pergamon gebruiken, wanneer zij Troje wilden aanduiden. Ook zijn er overeenkomsten in terminologie. Vooral het herhaalde gebruik van het woord *vtum* in zowel het verhaal als de *Troiae halosis* valt op.³

Ten tweede wordt de dood van de zonen van Laocoon, die in de *Aeneis* drie regels in beslag neemt (2. 213-215), fors uitgebreid in de *Troiae halosis*. Daarin komt op ontroerende wijze hun broederliefde tot uitdrukking, alsook de wederzijdse *pietas*, die door de dood wordt beëindigd. Hiermee in schril contrast staat de schending van de *communis amicitia* (wederzijdse vriendschap, 79. 11) door Giton en Ascylytos. Encolpius dacht dat zijn relatie met Giton van vriendschap was overgegaan in een bloedband (*in sanguinis pignus*, 80. 6). De jongens in de *Troiae halosis* worden beschreven als *gemina nati pignora/Lauconte* (het dubbele onderpand, de zonen van Laocoon, 89 r. 42-43). *Frater* (broer, 89 r. 46) impliceert de betekenis, die gangbaar is in de *Satyrice*, namelijk die van seksuele partner.

Ook gebruikt Eumolpus in het verhaal over de jongeman in Pergamon het slangachtige woord *irrepsi* (ik glipte binnen, 87. 3) om zijn seksuele avances te beschrijven. Tevens maakt hij gebruik van het woord *invasi* (ik deed een aanval, 85. 6). In de *Troiae halosis* (89 r. 49) beschrijft *invadunt virum* (zij vallen de man aan) de aanval van de slangen. In de *Satyrice* worden door middel van *invado* met een persoon als object liefdesbezigheden aangeduid.⁴ Het is niet moeilijk te raden, nu we het verhaal over de jongeman in Pergamon kennen, waarom Eumolpus in de *Troiae halosis* zo geïnteresseerd is in de zontjes van Laocoon.

Ook de nadruk die Eumolpus legt op de dronkenschap van de Trojanen, *sepultos Priamidas nocte et mero* (de zonen van Priamos, begraven in de nacht en de wijn, 89 r. 56) als oorzaak van hun uiteindelijke ondergang, kent zijn weerklank in de prozagedeelten van de *Satyrice*. Het doet denken aan Encolpius die *solutus mero* (door de wijn ont-

kracht, 79. 9) Giton verliest en de mensen van nu, die, in Eumolpus' woorden, *demersi vino scortisque* (ondergedompeld in wijn en hoeren, 88. 6) zijn.

Zo zijn er dus bijna grotesk te noemen parallellen te trekken tussen de ondergang van Troje, voor de stichting van Rome van cruciaal belang, en de in dit licht bezien onbetekenende liefdesavontuurtjes van Eumolpus en Encolpius, met dien verstande dat die parallellen deels pas in de loop van de roman duidelijk worden.

Eumolpus over het kaalworden

In het laatste (overgeleverde) poëtische staaltje, dat Eumolpus ten beste geeft, bespot hij Giton en Encolpius die zijn kaalgeschoren om zo als slaven vermomd aan boord van Lichas' schip te kunnen.

218

5 *quod solum formae decus est, cecidere capilli,
vernantesque comas tristis abegit hiems.
nunc umbra nudata sua iam tempora maerent,
areaque attritis ridet adusta pilis.
o fallax natura deum: quae prima dedisti
aetati nostrae gaudia, prima rapis*

*

5 *infelix, modo crinibus nitebas
Phoebo pulchrior et sorore Phoebi.
at nunc levior aere vel rotundo
horti tubere, quod creavit unda,
ridentes fugis et times puellas.
ut mortem citius venire credas,
scito iam capitis perisse partem.
(109. 9–10)*

Ach lieve lokken, de enige sier, waar zijt gij gebleven?
't Loof, dat bracht ons de mei, valt in het wintergetij...
Slapen ontdaan van hun schaduwdek liggen naakt nu te treuren
en een geteisterde kruin brandt in de zon nu bruin.
5 O hoe bedrieglijk is de natuur, de vreugde in 't leven
die gij het eerst ons gaf, neemt gij het eerst ons ook af!

*

- Arme, eens waren schoner nog uw lokken
 dan de zilveren maan, of 't goud der zonne.
 Nu is glad als het brons uw schedel, of als
 champignons in de wei uit vocht gewonnen.
- 5 Bang ontwijkt ge de lach der jonge meisjes...
 Ja de dood is u zeer nabij gekomen:
 heeft een deel van het hoofd u al genomen.

De meeste geleerden zijn het erover eens dat het hier om twee afzonderlijke gedichten gaat. Het belangrijkste argument hiervoor is dat het wordt aangekondigd als een *elegidarion* (een verkleinwoord voor elegie, altijd geschreven in een afwisseling van hexameter en pentameter). Deze benaming kan alleen op de eerste zes regels slaan. Ook is er een verschil van inhoud: in 109. 9 wijdt Eumolpus een aantal, in verheven taal gestelde, woorden en gedachten aan het thema kaalheid. Wel valt op dat het hier gaat om natuurlijke kaalheid, terwijl de twee kompanen nu juist hun haar door scheren kwijtgeraakt zijn. Deze regels kunnen niet slaan op Giton en Encolpius, want zij zijn nog jong: Encolpius wordt door de retor Agamemnon aangesproken als jonge man (3. 1) en bij zijn zoektocht naar Giton verraadt Ascylos diens leeftijd: ongeveer zestien jaar (97. 2).

In de hendecasyllabi (109. 10) gaat Eumolpus over op een persoonlijk invectief gericht tegen Encolpius en Giton. Deze regels staan dan ook in de tweede persoon. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat het *elegidarion* tot het vaste repertoire van Eumolpus behoorde, terwijl de daaropvolgende regels een improvisatie betreffen. Het tweede gedicht eindigt met de regel *scito iam capitis perisse partem* (je moet weten dat reeds een deel van je hoofd is vergaan, 109. 10). Dit vers bevat een driedubbele bodem, die in het Nederlands moeilijk weer te geven is. *Caput* is in de eerste plaats letterlijk te nemen als hoofd: door het scheren is een deel daarvan weggenomen. In de tweede plaats heeft *caput* de betekenis 'bestaan, leven', waardoor kaalheid ook het signaal wordt van het naderende levenseinde. Een derde betekenis verwijst naar de betekenis 'status als vrij burger, burgerrechten'. Omdat Encolpius en Giton hun hoofd hebben laten scheren om zich te vermommen als slaven, kan *capitis* ook verwijzen naar de rechten van een vrij burger, die ze, zij het tijdelijk, hebben opgegeven.

Merkwaardig genoeg is dit het enige gedicht van Eumolpus dat als humoristisch kan gelden. Zo kan de regel *ridentes fugis et times puellas* (109. 10) als een ironische weergave van de werkelijkheid gelezen worden: Encolpius en Giton staan bekend om hun liefde voor seksegenoten.

Het typisch Petroniaanse is, dat dit luchtige gedicht een sombere voorspelling inhoudt voor de toekomst, terwijl de van toon en inhoud zwaardere gedichten juist

komische relaties onderhouden met de context. Hesus, een van de passagiers, bemerkt dat de twee vrienden worden geschoren en ziet het als een kwaad voorteken, want alleen mensen die bedreigd worden door een schipbreuk laten hun haar afscheren en wijden het aan de goden: ‘Hij vervloekte het voorteken dat immers maar al te veel gelek op het haaroffer van schipbreukelingen’ (103. 5). Later voegt hij daaraan toe: ‘Het is toch bekend dat niemand op een schip zijn nagels of zijn haar mag afknippen, tenzij de wind en de golven als razenden te keer gaan’ (104. 5). Zo krijgen de luchtige verzen van Eumolpus over plotselinge kaalheid als een teken van de naderende dood voorspellende waarde.⁵

Schijn en werkelijkheid

Misschien kunnen we nog een stap verder gaan en de behandelde gedichten van Eumolpus zien in het licht van Petronius’ spel met schijn en werkelijkheid, waarbij elke episode van een dubbele bodem wordt voorzien.⁶ In de eerste vijf capita van de *Satyrica*, waarin de leraar in de welsprekendheid Agamemnon debatteert met Encolpius, houdt laatstgenoemde een fel betoog tegen diegenen die declamaties ten beste geven over wereldvreemde onderwerpen in een opgesmukte, verwrongen stijl. Encolpius doet dit in de vorm van een declamatie! Op de markt blijken er kostbare goudstukken verstopt in een oud vod. Het toppunt van het spel met schijn en werkelijkheid wordt gevormd door de gangen tijdens de *cena Trimalchionis*: een hen blijkt van hout en daaronder liggen pauweieren van deeg met daarin bastaardnachtgalen in gepeperd eigeel; saucijzen en bloedworstjes komen te voorschijn uit wonden, geslagen in een groot varken, uit een everzwijn vliegen lijsters tevoorschijn en zo gaat het maar door. In dit licht bezien vormen de gedichten van Eumolpus geen uitzondering: de serieuze gedichten lijken serieus, maar hebben een komische functie; het komische gedicht houdt een serieuze boodschap voor de toekomst in. Zo is niets wat het lijkt in Petronius’ *Satyrica*.⁷

* Dit artikel is een bewerking van een lezing, gehouden op de Latinistendag in Leiden op 14 januari 2000.

Korte bibliografie

Alle vertalingen zijn, met een enkele aanpassing, ontleend aan Petronius, *Satyricon*, vertaald en toegelicht door A.D. LEEMAN (Amsterdam 1989²).

De Latijnse tekst is die van MÜLLER: *Petronius, Satyricon reliquiae*, edidit KONRAD MÜLLER (Leipzig/Stuttgart 1995⁴).

Een aardig commentaartje op de kleine gedichten van Petronius biedt E. COURTNEY, *The poems of Petronius* (Atlanta 1991).

CATHERINE CONNORS schreef een monografie met daarin een bespreking van alle gedichten in de *Satyricon*: *Petronius the poet: verse and literary tradition in the Satyricon* (Cambridge 1998). Hierin is ook de meest recente en uitputtende bibliografie te vinden. Speciaal over de discrepantie tussen Eumolpus' succes als verhalenverteller en falen als dichter gaat R. BECK, *Eumolpus poeta, Eumolpus fabulator: a study of characterization in the Satyricon*, *Phoenix* 33 (1979) 239–53.

Een stimulerende, maar soms ook wat vergezochte analyse en interpretatie van de *magna opera* van Eumolpus is het artikel van FROMA I. ZEITLIN: *Romanus Petronius: a study of the Troiae Halosis and the Bellum Civile*, *Latomus* 30 (1971) 56–82.

Voorts is gebruik gemaakt van de volgende secundaire literatuur:

M. HENDRY, *Eumolpus contra calvos*, *Petronian Society Newsletter* 23 (1993) 7–9.

A.D. LEEMAN, Petronius en de literatuur van zijn tijd, *Hermeneus* 54 (1982) 110–19.

Noten

¹ Deze stelling is geponeerd door ROGER BECK, maar vreemd genoeg toont hij de juistheid ervan alleen aan met voorbeelden die betrekking hebben op het *Bellum civile*.

² Deze zijn uiterst minutieus door FROMA ZEITLIN opgesomd.

³ *votum feci* (ik sprak de volgende wens uit, 85. 5), *me voto exsolui* (ik zag mijn gelofte vervuld, 85. 6), *ad hoc votum* (bij deze gelofte, 86. 2), *in unum omnia vota coniunxi* (ik zag in een slag al mijn verlangens bevredigd, 86. 5) en *in suo voto latent* (zij zijn verborgen in het wijgeschenk, 89 r.10), *in vota properat* (de schare Trojanen) haast zich naar het wijgeschenk, 89 r.16).

⁴ Vgl. 20. 8; 74. 8; 91. 4; 139. 4.

⁵ CONNORS (1998) 66–68.

⁶ LEEMAN (1982) *passim*.

⁷ Ik dank prof. dr. J.H. Brouwers en dr. Vincent Hunink voor hun hulp en adviezen.

Een onuitstaanbare Sokrates

222

De *Apologie* van Xenofon is een werk dat volledig in de schaduw is gebleven van zijn platoonse tegenhanger. Ook binnen de sokratische geschriften van Xenofon is het een klein en onopvallend deeltje in een tamelijk omvangrijk vierluik. Zijn marginale plaats dankt de *Apologie* echter niet zozeer aan de geringe omvang als wel aan de geringe inhoud. In het ronduit middelmatige geheel treedt de hoofdpersoon bovendien naar voren als zelfverklaard centrum van wijsheid en rechtvaardigheid, buitengewoon tevreden over zijn voorbeeldige levenswandel. Dit gevoegd bij het feit dat enkele hoofdstukken van de *Apomnemeumata* (de eerste twee en het allerlaatste) diezelfde inhoud bevatten in een meer uitgewerkte vorm, is het niet verbazingwekkend dat van tijd tot tijd (vooral in de 19de eeuw) de vraag is opgeworpen of dit korte pamflet – meer is het niet – ooit voor publicatie bedoeld is geweest en überhaupt authentiek is. Zo bevond de schrijver zelf zich in 399 v.Chr. in Zuid-Rusland om de terugtocht van een Grieks huurlingenleger te garanderen en is hij, anders dan Plato, niet bij het proces aanwezig geweest; hij vermeldt jaren later wat hij gehoord heeft van Hermogenes. En wat moeten we met een Sokrates die het leven wel voor gezien houdt, omdat hem enkel nog lichamelijk ongemak te wachten staat? Of met zijn opmerking dat de goden hem wel geholpen zullen hebben om een dood te vinden die hemzelf het beste uitkomt en die zijn vrienden en familie tenminste een goede reden geeft om over hem te treuren? Erg principieel en overtuigend klinkt dat niet. Is dit de man die met zijn optreden de stad Athene heeft ontwricht en het leven van Plato eens en voorgoed overhoop heeft gegoooid? Anderzijds is het fijnzinnige antwoord aan Apollodoros bij het verlaten van de rechtszaal (§ 28) weer geheel in overeenstemming met het profiel van de oude filosoof en zou men alleen al vanwege deze anekdote de *Sokrates' verdediging* niet willen missen.

Het simpele feit dat Sokrates het onderwerp is van dit korte werkje, is voldoende gebleken om het te laten overleven en er zijn slechtere redenen denkbaar. De Griekse tekst zelf, tenslotte, geeft niet de minste aanleiding om het auteurschap van Xenofon in twijfel te trekken. We hebben, lijkt het, in het slechtste geval te maken met een zeer getalenteerde Xenofon-imitator en in het beste geval met een handvol niet onaardige krullen uit de werkplaats van de schrijver van de *Anabasis* en het *Symposium*. Ik houd het op het laatste.

Sokrates' verdediging

1 Het lijkt me de moeite waard om ook verslag te doen hoe Sokrates dacht over zijn verdediging en zijn levenseinde, nadat hij voor het gerecht was gedaagd. Anderen hebben hierover ook geschreven en bij allemaal valt dezelfde hoogmoedige toon van Sokrates op – een bewijs dat hij inderdaad zo gesproken heeft. Maar wat ze niet echt

duidelijk hebben gemaakt, is dat hij op dat moment voor zichzelf de dood al had verkozen boven het leven. Zijn trotse woorden kunnen daarom een wat ondoordachte indruk maken. **2** Nu was één van zijn trouwe vrienden Hermogenes,¹ de zoon van Hipponikos. Wat deze man over hem bericht heeft, laat zien dat die trots in overeenstemming was met zijn ideeën.

Hij had, zei hij, toen hij Sokrates over van alles zag discussiëren behalve over zijn proces, tegen hem gezegd: **3** ‘Maar Sokrates, zou je niet ook eens over je verdediging moeten nadenken?’

Sokrates had eerst geantwoord: ‘Vind je niet dat ik mijn leven lang al bezig ben geweest mijn verdediging voor te bereiden?’ ‘Hoezo?’ vroeg Hermogenes. ‘Omdat ik mij in heel mijn leven niet één keer aan onrecht schuldig heb gemaakt. Dat zie ik als de beste voorbereiding op een verdediging.’

4 Waarop Hermogenes weer vroeg: ‘Zie je dan niet, dat de rechtbanken in Athene zich regelmatig een rad voor ogen hebben laten draaien door sluwe betogen en volkomen onschuldige mensen ter dood hebben gebracht, en andersom vaak misdadigers hebben vrijgesproken door het medelijden dat hun woorden wekten of omdat ze zo innemend wisten te spreken?’

‘Jawel,’ zei hij, ‘en ik heb ook al twee keer geprobeerd over mijn verdediging na te denken, maar het goddelijk teken verzette zich ertegen.’

5 ‘Dat is vreemd,’ zei Hermogenes. Maar Sokrates antwoordde: ‘Vind je het werkelijk vreemd, als zelfs de godheid van mening is dat het beter is dat ik nu sterf? Weet je niet dat ik tot op de dag van vandaag het van helemaal niemand zou hebben toegegeven dat hij beter geleefd had dan ik? Niets is zo plezierig als te weten dat je altijd hebt geleefd met respect voor goden en mensen. De grote achting die ik zodoende voor mezelf heb, zie ik ook terug bij de mensen die met mij omgaan. **6** Maar als ik een nog hogere leeftijd bereik, weet ik dat ik onvermijdelijk te maken krijg met de gebreken van de ouderdom: ogen die achteruitgaan, hardhorendheid, traagheid bij het leren en een slechter geheugen voor wat ik heb geleerd. En als ik die achteruitgang merk en ontevreden ben over mezelf, hoe zou ik dan nog plezier kunnen hebben in het leven?’

7 En wie weet,’ ging hij door, ‘misschien is de godheid wel zo goed om mij de gelegenheid te geven mijn leven niet alleen op het juiste moment te beëindigen, maar ook op de gemakkelijkste manier. Want het is duidelijk dat als ik nu word veroordeeld, ik de dood zal sterven die enerzijds de mensen die met deze zaak belast zijn het best uitkomt, en anderzijds de minste moeilijkheden oplevert voor mijn vrienden en hen het gemis van de gestorvene het meest doet voelen. Wanneer iemand geen enkele slechte of onaangename herinnering achterlaat bij de mensen om hem heen, maar langzaam aan zijn einde komt met een lichaam dat gezond is en een geest die opgewekt is gebleven, dan kan het toch niet anders of zo iemand wordt gemist?’

8 Het was terecht dat de goden zich verzetten tegen de voorbereiding van mijn rede,

toen we dachten dat er alles aan gedaan moest worden om mij vrij te krijgen. Als ik dat had bereikt, zou ik in plaats van nu afscheid te nemen van het leven, mezelf zonder twijfel een einde hebben bereid in de kwellingen van ziekte of ouderdom, een poel van ellende zonder enig plezier. 9 Ik zweer je, Hermogenes, dat is niet mijn grootste wens. En als ik door uit te spreken wat ik allemaal aan goeds van goden en mensen ontvangen meen te hebben en wat mijn mening is over mezelf, de rechters tegen mij in zal nemen, nu, dan kies ik ervoor om te sterven. Liever dat, dan dat ik als een bedelaar ga smeken om nog wat extra levenstijd en in plaats van een goede dood een veel minder goed leven krijg.’

224

10 Dat was, vertelde Hermogenes, het besluit dat Sokrates had genomen. Nadat zijn tegenstanders hem ervan beschuldigd hadden dat hij niet geloofde in de goden waarin de stad geloofde, maar andere, nieuwe godheden invoerde en de jeugd bedierf, trad hij naar voren en sprak: 11 ‘Heren, het eerste wat ik nog steeds niet begrijp, hoe Meletos² er toch bij komt dat ik niet geloof in de goden waarin de stad gelooft. Want, ik bracht offers tijdens de feesten van de stad en op de openbare altaren, zoals iedereen die in mijn buurt was kon zien. Ook Meletos zelf, als hij wilde. 12 En nieuwe godheden, hoe zou ik die kunnen invoeren door te zeggen dat zich aan mij een goddelijke stem openbaart die mij duidelijk maakt wat ik doen moet? Wie luistert naar de geluiden van vogels en naar menselijke taal gaat toch ook op een stem af? Zal iemand bestrijden dat de donder een stem heeft of een buitengewoon belangrijk voorteken is? En de priesteres op de drievoet in Delfi, geeft die ook niet door middel van een stem de goddelijke orakels door? 13 En verder, dat de godheid de toekomst kent en die van tevoren kenbaar maakt aan wie hij wil, dat beweer ik niet alleen – iedereen zegt en denkt dat. Het verschil is alleen dat anderen dat wat hen waarschuwt “vogels”, “geluiden”, “voortekenen” en “zieners” noemen, terwijl ik spreek van “iets goddelijks”. En ik geloof dat ik met die benaming dichterbij de waarheid ben en met meer eerbied spreek dan degenen die de kracht van de goden aan vogels toeschrijven. En dat ik geen onwaarheden verkondig over de godheid, daarvan heb ik ook het volgende bewijs: ik heb aan vele vrienden de raadgevingen van de godheid verteld en nog nooit is gebleken dat ik me heb vergist.’ 14 Bij het horen van die woorden ontstond er onrust onder de rechters: sommigen geloofden zijn woorden niet, anderen waren jaloers bij het idee dat hij ook van de goden meer gunsten kreeg dan zijzelf. En Sokrates vervolgde: ‘Luister, heren, er is iets dat de wantrouwigen onder jullie nog minder zal doen geloven in de eer die de goden mij hebben gebracht. Chairefon³ ondervroeg ooit in Delfi het orakel over mij. Het antwoord van Apollo was – en velen waren daar getuige van – dat er niemand bestond die vrijer rechtvaardiger of verstandiger was dan ik.’

15 Toen de rechters bij het horen van die woorden uiteraard nog luider protesteerden,

was Sokrates' repliek: 'Maar heren, in zijn orakels over Lykourgos, de wetgever van de Spartanen, heeft de godheid nog vergaandere uitspraken gedaan dan over mij. Het verhaal gaat immers dat, toen Lykourgos de tempel binnenkwam, de godheid hem toesprak met de woorden: "Ik vraag me af of ik u een god moet noemen of een mens."⁴ Mij vergeleek hij dan niet met een god, maar hij vond wel dat ik ver uitstak boven de rest van de mensen. Dat neemt niet weg dat jullie de godheid op dit punt niet zomaar moeten geloven, maar zijn uitspraken juist één voor één moeten onderzoeken.

16 Welnu, kennen jullie iemand die minder de slaaf is van zijn lichamelijke begeerten dan ik? Kennen jullie iemand die vrijer is dan ik, die van niemand geschenken of een beloning in geld aanneemt? Kunnen jullie met goed recht iemand als rechtvaardiger beschouwen dan de man die zó tevreden is met wat hij heeft, dat hij niets verlangt van wat een ander heeft? Is het niet volkomen terecht dat men mij een wijs man noemt, als ik vanaf het moment dat ik de waarde van woorden begon te begrijpen, onafgebroken en overal het goede heb gezocht en geleerd? 17 Denk je niet dat mijn inspanningen worden beloond door het feit dat allerlei mensen binnen de stad en daarbuiten, in hun streven naar het beste met niemand liever omgaan dan met mij? Hoe moeten we verklaren dat, hoewel iedereen weet dat ik onmogelijk iets terug zal kunnen doen met geld, velen mij toch iets willen geven? Of dat niemand vindt dat ik hem moet bedanken voor bewezen diensten, terwijl er velen zijn die erkennen mij dank verschuldigd te zijn? 18 Of dat tijdens de belegering⁵ iedereen zich overgaf aan zelfbeklag, maar ik het niet moeilijker had dan toen de stad zijn hoogste welvaart beleefde? Of dat anderen op de markt veel geld betalen voor luxueuze gerechten maar ik, zonder iets te betalen, grotere heerlijkheden haal uit mijn ziel? Als er in alles wat ik over mezelf gezegd heb niet één leugen te vinden is, is het dan niet terecht dat goden en mensen mij prijzen?

19 Blijf jij dan toch beweren, Meletos, dat ik door me zo te gedragen de jeugd bederf? We weten toch hoe jonge mensen bedorven kunnen worden. Zeg me dan eens of je iemand kent die respect had voor de goden, maar onder mijn invloed dat nu niet meer heeft? Iemand die zich in plaats van verstandig onbehouden is gaan gedragen, die eerst sober leefde en nu smijkt met geld? Iemand die een matig drinker was en nu een alcoholist, iemand die graag werkte en nu lui geworden is of de slaaf van andersoortig laag genot?

20 'Ik ken er genoeg,' zei Meletos, 'die jij hebt overgehaald om eerder naar jou te luisteren dan naar hun ouders.'

'Dat geef ik toe,' zei Sokrates, 'maar alleen wat de opvoeding betreft, want ze weten dat dat altijd mijn grootste zorg is geweest. Als het gaat om gezondheid hechten de mensen nu eenmaal meer waarde aan het advies van artsen dan aan dat van hun ouders. Hetzelfde geldt voor de volksvergadering: een Athener luistert daar toch in de eerste plaats naar de verstandigste sprekers en dan pas naar zijn familieleden? Kiezen

jullie ook niet als strateeg, eerder dan je vaders of je broers, ja zelfs eerder dan jezelf, degenen die je in militaire zaken het meest deskundig acht?’

‘Dat klopt, Sokrates,’ zei Meletos, ‘daar zijn we bij gebaat en dat is onze gewoonte.’

21 ‘Goed,’ ging Sokrates verder, ‘maar vind je het dan niet vreemd dat terwijl op andere terreinen de meest deskundige mensen niet alleen een gelijke behandeling krijgen maar juist méér gerespecteerd worden, tegen mij daarentegen de doodstraf door jou wordt geëist, omdat sommigen in mij een deskundige zien op het terrein van de opvoeding, het belangrijkste wat er is voor een mens?’

22 Er werd uiteraard nog veel meer gezegd door Sokrates en door de vrienden die voor hem pleitten. Maar het was niet mijn bedoeling om van het hele proces verslag te doen. Het leek me voldoende om te laten zien dat het Sokrates er vóór alles om ging tegenover de goden eerbied te bewaren en tegenover de mensen alleen al de indruk van onrechtvaardigheid te vermijden, 23 en verder dat hij een smeekbede om te blijven leven niet nodig vond. Integendeel, hij meende dat voor hem de tijd was aangebroken om te sterven. Dat hij er zo over dacht werd nog duidelijker op het moment dat het vonnis werd uitgesproken. Toen hem namelijk gevraagd werd om zijn eigen straf te bepalen, weigerde hij dit en stond het ook zijn vrienden niet toe. Het noemen van een straf stond, naar hij zei, gelijk aan het bekennen van schuld. En toen zijn vrienden hem daarna in het geheim wilden laten ontsnappen, weigerde hij met hen mee te gaan en leek het eerder of hij hen voor de gek hield, door te vragen of zij misschien ergens buiten Attika een plaats wisten waar de dood geen toegang had!

24 Toen het proces was afgelopen, zei Sokrates: ‘Heren, degenen die de getuigen hebben geadviseerd hun eed te breken en een valse getuigenis tegen mij af te leggen en de mensen die zich door hen hebben laten overhalen, moeten zich bewust zijn van de grote oneerlijkheid en onrechtvaardigheid, die ze op hun geweten hebben. Maar waarom zou ik mezelf nu minder moeten vinden dan vóór mijn veroordeling, nu bewezen is dat niet één van hun beschuldigingen gegrond is? Men heeft mij nooit offers zien brengen aan nieuwe godheden, een eed zien afleggen in hun naam of andere goden horen noemen dan Zeus, Hera en de goden in hun gezelschap. 25 En hoe zou ik de jongeren kunnen bederven door hun zelfbeheersing en soberheid op te leggen? Tempelroof, inbraak, mensenhandel en hoogverraad, dát zijn misdaden waarop de doodstraf staat. Maar zelfs mijn tegenstanders ontkennen dat ik me aan een van die dingen schuldig heb gemaakt. Daarom blijft het me een raadsel hoe jullie ooit tot de conclusie zijn gekomen dat ik een misdaad heb begaan die de doodstraf verdient.

26 Dat ik ten onrechte sterf is voor mij echter geen reden om mijn trots te verliezen. De schande geldt niet mij, maar degenen die mij hebben veroordeeld. Ik troost me bovendien met Palamedes,⁶ wiens dood sterk lijkt op die van mij. Zelfs nu biedt hij stof voor veel mooiere liederen dan Odysseus, de man die hem ten onrechte liet doden.

Ik weet dat de toekomst, net als het verleden, zal bewijzen dat ik nooit iemand onrecht heb gedaan of hem slechter gemaakt heb, integendeel, dat ik degenen die gesprekken met mij voerden heb geholpen door hun zonder betaling al het goede te leren dat ik maar kon.'

27 Na deze woorden liep hij weg en het serene van zijn blik, houding en tred waren volkomen in overeenstemming met wat hij gezegd had. Maar toen hij degenen die met hem meeliepen zag huilen, zei hij: 'Wat gebeurt er? Is dit het moment om te huilen? Weten jullie niet al heel lang, dat de natuur mij sinds mijn geboorte ter dood veroordeeld heeft? En als ik nu sterf vóór mijn tijd, met niets dan goeds voor de boeg, dan zou er voor mij en voor jullie, mijn vrienden, een duidelijke reden zijn tot verdriet. Maar als ik mijn leven beëindig op een punt waarop mij alleen nog ellende wacht, moeten jullie alleen maar blij zijn omdat ik zo'n geluk heb gehad.'

28 Onder de aanwezigen bevond zich een zekere Apollodoros,⁷ een toegewijde vriend van Sokrates, maar verder wat naïef, die uitriep: 'Sokrates, het allerergste voor mij is dat ik je ten onrechte zie sterven.' Het verhaal gaat dat Sokrates hem over het hoofd streek en zei: 'Apollodoros, dierbare vriend, had je me liever terecht zien sterven dan ten onrechte?' En bij die woorden glimlachte hij.

29 Toen hij Anytos voorbij zag komen, zou hij gezegd hebben: 'Daar loopt een man die trots is, alsof hij iets groots en knaps gepresteerd heeft door mij ter dood te brengen, omdat ik hem zei, met het oog op de hoogste ambten⁸ waarmee de stad hem eerde, dat voor zijn zoon een leerlooiersopleiding niet geschikt was. De arme kerel! Het dringt niet tot hem door dat wie van ons tweeën zich het meest geliefd en verdienstelijk heeft gemaakt voor alle nog komende generaties, de echte overwinnaar is.'

30 'Er zijn bepaalde personages bij Homeros,⁹' ging hij verder, 'aan wie op het eind van hun leven een blik in de toekomst wordt vergund. Ook ik wil een voorspelling doen: ik had ooit een korte ontmoeting met de zoon van Anytos en hij maakte op mij een intelligente indruk. Ik voorspel dan ook dat hij niet zal doorgaan met het slaafse baantje dat zijn vader voor hem geregeld heeft. Maar omdat hij niemand heeft om hem goede raad te geven, zal hij op een dag toegeven aan een verkeerde opwelling en vanzelf steeds verder op het criminele pad raken.'

31 Met die woorden loog hij niet: de jongen raakte aan de drank en hield niet op met drinken, 's nachts niet en overdag niet en uiteindelijk was hij niets meer waard, niet voor de stad, niet voor zijn vrienden en niet voor zichzelf. Zo heeft Anytos ook na zijn dood¹⁰ nog steeds een slechte reputatie, zowel vanwege de gebrekkige opvoeding van zijn zoon als vanwege zijn eigen kortzichtigheid.

32 Door in de rechtszaal zo hoog op te geven van zichzelf, riep Sokrates de ergernis van de rechters over zich af en bracht hij zijn veroordeling alleen maar dichterbij.

Ikzelf geloof dat zijn lot een godsgeschenk geweest is, want hij verloor het moeilijkste deel van het leven en kreeg de gemakkelijkste manier van sterven. ³³ Zijn geestkracht heeft hij bewezen: toen hij eenmaal besloten had dat sterven voor hem beter was dan leven, toonde hij, zoals hij zich nooit had verzet tegen iets wat goed voor hem was, ook in het aangezicht van de dood geen angst maar opgewekt wachtte hij haar af en opgewekt aanvaardde hij haar ook.

³⁴ Wanneer ik denk aan de wijsheid en oprechtheid van deze man, kan ik niet anders dan over hem spreken en wanneer ik over hem spreek, moet ik hem bewonderen. Als iemand bij zijn streven naar volmaaktheid een betere helper heeft ontmoet dan Sokrates, dan mag je, denk ik, stellen dat hij de gelukkigste man ter wereld is.

Korte bibliografie

Bovenstaande vertaling is genomen uit: Xenofon, *Symposium/Sokrates' verdediging*, vertaald door MICHIEL OP DE COUL [Baskerville serie, Athenaeum - Polak & Van Gennepe] Amsterdam 2000 (te verschijnen). Voor de Griekse tekst is de Budé-editie gevolgd (Paris *Les Belles Lettres* 1961, laatste ongew. herdruk 1995).

228

Van de *Apologie* afzonderlijk is niet lang geleden een goede tweetalige uitgave verschenen bij *La Vita Felice: Senofonte, Apologia di Sokrate*, intr. di M. NAPOLITANO, trad. di M. DORATI (Milano 1995).

De serie *Penguin Classics* biedt een fraaie Engelse versie van de sokratische werken van Xenofon.

Interessant zijn o.a. voor de authenticiteitskwestie:

A.-H. CHROUST, *Sokrates. Man and Myth. The Two Socratic Apologies of Xenophon* (London 1957).

O. GIGON, *Xenophons Apologie des Sokrates, Museum Helveticum* 3 (1946) 210–45.

W.K.C. GUTHRIE, *Sokrates* (Cambridge 1971).

K. VON FRITZ, *Zur Frage der Echtheit der xenophontischen Apologie des Sokrates, Rheinisches Museum* 80 (1931) 36–68.

G. VLASTOS, *Socrates. Ironist and Moral Philosopher* (Cambridge 1991).

P. VRIJLANDT, *De Apologia Xenophontea cum Platonica comparata* (Leiden 1919).

U. VON WILAMOWITZ-MOELLENDORF, *Die xenophontische Apologie, Hermes* 32 (1897) 99–106.

Noten

¹ Een jongere broer van Kallias maar, in tegenstelling tot deze, arm en onopvallend. Hij is ook in de *Apomnemoneumata* (IV 8.4) Xenofons zegsman aangaande Sokrates' verdediging.

² Volgens Plato (*Apologie* 23e) was Meletos de hoofdaanklager, en wel namens de

dichters, namens de ambachtslieden en politici trad Anytos op, namens de redenaars Lykon.

³ Hij was een leerling van Sokrates. Zijn ondervraging van het orakel wordt eveneens door Plato (*Apologie* 21a) en Diogenes Laërtius (II 37) vermeld. In beide gevallen komt enkel de wijsheid van Sokrates ter sprake.

⁴ Herodotos, I 65.

⁵ De belegering van Athene door Sparta in 404, tevens het einde van de Peloponnesische oorlog.

⁶ Palamedes was een van de Grieken voor Troje. Hij had ontdekt dat Odysseus aan de militaire dienst wilde ontkomen door te doen alsof hij krankzinnig was. Later werd hij door Odysseus op een valse aanklacht beschuldigd en ter dood gebracht.

⁷ Apollodoros van Faleron, ook bij Plato genoemd als aanwezig bij het proces tegen Sokrates (*Apologie* 34a) en bij diens dood (*Faidon* 117d).

⁸ Hij was strateeg in 409.

⁹ Homeros *Ilias* XVI 851–854 en XXII 358–360.

¹⁰ Over het einde van Anytos spreken de bronnen elkaar tegen: hij werd verbannen door de Atheners, door hen gedood of hij zou zelfmoord hebben gepleegd.